

1961

GMV

GODIŠNJAK
GRADSKOG
MUZEJA
VARAŽDIN

GOD. I BROJ 1

V A R A Ž D I N 1 9 6 1

IZDAJE; GRADSKI MUZEJ VARAŽDIN

REDAKCIONI ODBOR: MIRA ILIJANIĆ
IVAN KURTALJ
MARIJA MIRKOVIĆ
JOSIP RUNJAK

ODGOVORNI UREDNIK: JOSIP RUNJAK

Š A D R Ź A J

Uvodnik		7
Vuković Stjepan :	Mezolitska kamena industrija spilje Vindije	9
	Mesolithische Steinindustrie der Höhle Vindija	31
Ilijanić Mira :	Prilog istraživanju renesansne pregradnje varaždinske tvrđe u 16. stoljeću	33
	Beitrag zu den Untersuchungen des Renaissanceumbaus der warasdiner Festung im 16. Jahrhundert	43
Mirković Marija :	Albert Moses ili Mosé	45
	Albert Moses ou Mosé	54
Runjak Josip :	Narodni heroj Florijan Bobić	55
	The national hero Florijan Bobić	66
Kurtalj Ivan :	Postanak i razvoj varaždinske tekstilne industrije — Varaždin	67
	Foundation and development of the textile mill »Varteks« Varaždin	74
Košćec Ružica :	Metoda prepariranja manjih kukaca na čeki-nje	75
	Méthode de préparation de insectes sur les soies	84

Kurtalj Ivan

POSTANAK I RAZVOJ VARAŽDINSKE TEKSTILNE INDUSTRIJE - VARAŽDIN

Ako želimo istražiti postanak današnje tvornice vunenih tkanina u Varaždinu, ne moramo za čudo listati po kronologiji mnogo godina unatrag da bismo došli do začetka današnjeg poduzeća, jer Varteks je relativno mlado vunarsko tekstilno poduzeće, a od njegova je osnutka prošlo jedva nešto preko 43 godine.

Kada znamo da u našoj zemlji ima oko tri puta starijih istovrsnih tvornica (NR Srbija - Leskovački bazen), onda se s pravom pitamo kako to da u NR Hrvatskoj nemamo već mnogo ranije razvijenu tekstilnu industriju vunarskog smjera.

Da to pitanje malo pobliže objasnimo, moramo se ukratko osvrnuti na razvoj manufakture u Hrvatskoj.

Specifično je obilježje razvoja manufakture u Hrvatskoj da se ne razvija manufaktura tekstila. Tekstil je inače tipična grana manufakture, i ponoj je u mnogim našim krajevima do danas tekstilna roba zadržala svoj naziv »manufakturna« roba. Za tekstilnu industriju bilo je mogućnosti razvoja i u Hrvatskoj, što se tiče potrošača. Već pri kraju 18. stoljeća seljaci su u građanskoj Hrvatskoj kupovali sukna odijela i šešire od trgovaca i obrtnika. Velikaši i plemići nosili su odijela od finog kupovnog sukna. Pored toga veliku mogućnost za razvoj tekstilne vunene industrije pružala je naročito vojska. Snabdjevanje graničarske vojske od 80.000 potrošača bio je također odlučan i vrlo povoljan uvjet za razvoj proizvodnje vunenog tekstila. Zašto se onda nije razvila značajnija proizvodnja vunenog tekstila koji među ostalim tekstilnim proizvodima upravo zbog svoje složenosti prerade ranije ulazi u robni promet nego platno? Tome ima više razloga.

Sprečavanje razvoja manufakture tekstila u Hrvatskoj bila je direktna politika austrijskih careva od Marije Terezije dalje, ona favorizira razvoj manufakture tekstila u austrijskim i češkim zemljama, a izričito brani osnivanje manufakturnih poduzeća u Hrvatskoj. Nikakva bolja vrsta tekstilne prerade ne smije se razvijati u Hrvatskoj i Ugarskoj osim takozvane narodne surine.

Moravska i austrijska sukna manufaktura mogla se uspješno razvijati do kraja 18. stoljeća s jedne strane zbog carinske zaštite, a s druge zato što su najjači producenti na kontinentu — Francuska i Belgija — bili zbog revolucije i rata dugi niz godina izbačeni iz konkurencije. Sve je to pomoglo austrijsku manufakturu vunениh tkanina te se ona veoma razvila. Ta je austrijska i moravska produkcija imala znatnu prednost u svojoj većoj koncentraciji i mehanizaciji zbog svojeg ranijeg početka te se bacila na hrvatsko tržište. Njezina konkurencija bila je tako jaka da je zbog nje propala i razvijena kranjska vunarska proizvodnja, a hrvatska se nije mogla ni razviti. Ono malo poduzeća, što je ipak osnovano u 18. stoljeću, brzo je propalo. Zato prvo veće manufakturno tekstilno poduzeće spominjemo tek polovinom 19. stoljeća (1847. g.) u Varaždinu, ali ono ne traje dugo i nema povijesne veze s današnjim Varteksom.

Najstarija manufaktura vunenog tekstila osnovana je krajem 18. stoljeća u Turnju kod Karlovca, ona i danas postoji. Imala je 12 tkalačkih stanova a radilo je u njoj 138 ljudi, od toga je u predionici bilo zaposleno 40 žena kažnjenica. Tu je osnovana i radionica uniformi za graničare, u njoj je radio jedan majstor i 30 šegrti. Ta je manufaktura prestala djelovati 1792. godine, ali je kasnije opet obnovljena. Spomenuta varaždinska predionica i tkaonica vunenog i pamučnog tekstila, koja je radila 1847. godine, interesantna je zbog svoje produktivnosti jer je jedan radnik u predionici uradio onoliko koliko 60 individualnih prelja zajedno, znači jedan prelac na 60 vretena. Za ono doba to znači vrlo dobar rezultat jer je tada u austrijskom carstvu na jednog radnika u predioni dolazilo prosječno 50 vretena.

Austrijski vladari provode naročitu politiku razvijanja manufakture tekstila u svojim austrijskim zemljama, kojima Hrvatska i Ugarska treba da služe kao neke vrsti kolonijalnog tržišta i kao siguran izvor za njihovo snabdijevanje jeftinom hranom i sirovinama. U Hrvatskoj nema velikih državnih nabavki za vojsku, za državne činovnike, pa i domaća gospoda troše novac akumuliran u Hrvatskoj i izvan Hrvatske u Beču ili u Pešti.

Za takvu politiku navode se razni razlozi, kao napr. onaj da je Hrvatska bila na turskoj granici pa prema tome u Hrvatsko-Slavonskoj vojnoj granici, takozvanoj »soldačkoj zemlji«, ne treba razvijati proizvodnju za rat ni za vojsku. Hrvatska treba da dobavlja samo ljudski materijal za rat. Ima još jedan razlog za to. Austrijski vladari ne dopuštaju razvoj manufakture jer graničari, kad postanu radnici u tim poduze-

ćima, gube graničarsku disciplinu i dobivaju drugačije ideje o svome radu, osobito za burnog doba Francuske revolucije.

Takva politika vodila se manje-više do propasti Austro-Ugarske krajem prvog svjetskog rata. Kriza tekstilne industrije koja je tada nastala u bivšim austro-ugarskim zemljama i povoljni uslovi za njen razvoj u novoostvorenoj državi SHS ponukali su inostrane industrijalce da svoje tvornice djelomično prenese u tu južnoslavensku zemlju. U svakom slučaju radilo se o preseljenju starih strojeva tako da je slabost svih ili gotovo svih novoosnovanih tekstilnih poduzeća bila opterećenje sa starom opremom. Bivša država SHS shvatila je da je tekstilna industrija višestrukog značaja za privredu zemlje. U prvom redu proizvodi tekstilne industrije pored prehrambenih artikala i stanova predstavljaju predmete općenite i najšire potrošnje pa prema tome i bitne elemente društvenog standarda. Isto tako veliku važnost ima tekstilna industrija i u učešću u narodnom dohotku, zaposlenosti, uvozu, izvozu, investicijama i u nekim drugim pojavama privrede jedne zemlje. Zbog toga je osnivanje tekstilne industrije bila stalna pojava privrede stare Jugoslavije u razdoblju između dva rata pa se u to vrijeme tekstilna industrija razvijala relativno bržim tempom nego ostale industrijske grane. Svakako da osim spomenutog ima i drugih razloga za takav razvoj, na primjer smanjenje uvoza tekstila, zapošljavanje domaće radne snage i poboljšanje trgovinske platne bilance. No jači polet proširenja starih i osnivanja novih tekstilnih poduzeća počinje tek od 1925. godine nakon uvođenja carinskih tarifa, koje su uvoz naročito finalnih tekstilnih proizvoda opteretile visokim stopama.

Velike potrebe i dobra prođa tekstilnih artikala, jeftina radna snaga i električna energija, kao i spomenute visoke carine kod uvoza gotovog tekstila privlačile su inostrani kapital u tekstilnu industriju u staroj Jugoslaviji. Važnost tekstilne industrije i njen polet u staroj Jugoslaviji vidi se i po broju zaposlenih koji se kretao u 1933. godini oko 34.700 radnika, a već u 1938. taj se broj povećao na 60.600 radnika.

Stvaranjem nove države SHS kasnije stare Jugoslavije, počinje i historija Varteksa ili bivšeg Tivara kao tipičan primjer penetracije inostranog kapitala u staroj Jugoslaviji i eksploatacije povoljnih ekonomskih uslova stare Jugoslavije.

Unatoč tome što je Varaždin nastao, kao što je poznato, u srednjem vijeku i što ga u prvom redu treba tretirati kao grad sa tradicijom i kulturno-povijesnim vrednotama, ipak je njegov razvitak poslije prvog svjetskog rata nerazdvojno vezan uz to tekstilno poduzeće koje na grad

Varaždin i okolicu vrši snažan mnogostruki utjecaj, naročito u ekonomskom i populacionom pogledu. Varaždin je diljem naše zemlje, pa i van naše zemlje, poznat po Varteksu i to tako da je Varaždinu u izvjesnom smislu Varteks postao i sinonim.

Kraj kapele sv. Roka u Ulici Maršala Tita, nekadašnjeg »Dugog konca«, gdje se danas dižu impozantna zdanja Varteksa, 1902. godine tvrtka Zublin i Švarc iz Litije podignula je malu tvornicu tkanina koja je proizvodila vrpce. Ta je tvornica 1910. godine po firmom »Jakov Šen i nasljednici« prešla u vlasništvo Lazara Kranca s predmetom poslovanja proizvodnjom pamučnih i lanenih svakovrskih tkanina. Među ostalim za vrijeme prvog svjetskog rata u toj se tvornici proizvodio sanitetski zavojni materijal.

Koncem 1918. godine počelo je širenje ove tvornice sa češkim kapitalom (koncern Stijasny-Brno) tako da 1922. godine ona počinje s radom preuređena s novom proizvodnjom vunениh tkanina i tako posluje dalje sve do oslobođenja pod nazivom Tekstilna industrija d. d. Varaždin ili skraćeno »Tivar«. Iz postojećih dokumenata može se zaključiti slijedeći kronološki red razvoja djelovanja obitelji Stijasny na to poduzeće. Evo nekoliko interesantnih podataka iz te kronike.

Kad su sinovi Ernest i Alfred dovoljno poodrasli da ih postavi na vlastite noge, djed Stijasny saopći im da je uz njegovu garanciju na njihovo ime otvoren kredit kod »Kreditinstalta« u Beču, s kojim je stari Stijasny bio u dobrim odnosima još od vremena Austro-Ugarske. To je onaj isti novčani zavod koji je zbog svojih nesolidnih spekulacija doživio krah u 1931. godini, izazvao krizu cjelokupnog bankarstva u Srednjoj Evropi i koji je sa svojom afilijacijom »Feniks« ostao u vrlo lošoj uspomeni i naših štediša u staroj Jugoslaviji.

Kredit je glasilo na 6,000.000 dinara, a možda i samo na trećinu od toga sa čime su braća Stijasny uz pomoć svojih agenata (da ih bude 5 dioničara kako su to propisivali zakoni za osnivanje dioničarskih društava) u Jugoslaviji osnovali Tekstilnu industriju d. d. u Varaždinu, s akcionarskim kapitalom od 6,000.000 dinara raspodijeljenih na 30.000 akcija, svaka s nominalom od 200 dinara. S tim vrijednostima koje su dobili od dobrog starog djede Stijasny-a kupili su stare tekstilne strojeve i neugledne zgrade male tvornice kraj kapele sv. Roka u Varaždinu. Na taj način stari je Stijasny unovčio u Čehoslovačkoj neupotrebive i nerentabilne strojeve, a sinovi su dobili mogućnost da bez vlastitih para vode biznis. Taj posao već će im donijeti toliko da plate kamate i otplate dug, a uz to da s profitom natrpaju vlastite džepove jer je stara Ju-

goslavija bila pravi Eldorado za pothvate takve vrste. I biznis se počeo dobro odvijati tako da je već 1926. godine dionička glavnica, povišena na 12 milijuna dinara, raspoređena na 60.000 akcija s nominalom od po 200 dinara. Ne treba pretpostavljati da je došlo do novih ulaganja, ne, nego je svaki dioničar (a to su stvarno bila samo dva brata Stijasny) porred već podignutih dividenda i superdividenda dobio na svaku akciju još po jednu akciju na dar, kako ne bi izgledalo da uloženi kapital odbacuje preveliku profitnu stopu. Poslovi su i dalje dobro napredovali, tako da je samo na ime dividenda i superdividenda u razdoblju 1932. — 1939. godine podijeljeno 22,300.000 dinara, a to znači godišnje prosječno 46,2% rente u odnosu na prvobitno uloženi kapital. Dakako da u to nisu uračunati ogromni profiti stečeni iz spekulacije u vezi s uvozom vune i prediva, a to je — koliko se može procijeniti — bio glavni način izvlačenja dobitka i njegova plasiranja kroz kupovine sirovina u inozemstvo. Međutim o tome kronika i historija šute.

Godine 1936. izbio je veliki »Tivarov« štrajk u kojem su učestvovali svi tadašnji radnici i službenici osim malobrojnih izuzetaka pred kraj šestnedjeljne uporne i teške štrajkaške borbe. U tom štrajku osim radnika i službenika bivšeg Tivara sudjelovali su i mnogobrojni građani iz Varaždina i seljaci iz okolnih sela sa svojim novčanim i naturalnim priložima.

Te iste godine tadašnji prokurista poduzeća tvrdio je da Tivar daje najveće plaće svojim radnicima i namještenicima u Jugoslaviji i da se ne može udovoljiti zahtjevu štrajkaša jer bi, navodno, došla u pitanje konkurentna sposobnost poduzeća prema drugim istovrsnim tvrnicama. Iste godine prikriiveni tajni fondovi poduzeća iznose 51,695.546 dinara. Nakon toga je iz fondova dionička glavica od 12 milijuna dinara u toj godini povećana na 24 milijuna dinara, kod čega je svaki stari dioničar (braća Stijasny) na svaku dionicu dobio na dar još po jednu dionicu. Iste je godine imovina poduzeća bila 15,8 puta veća nego što iznosi prvobitno uloženi kapital.

Iz spiska dioničara za godišnju skupštinu 1932. — 1939. vidi se da su kao dioničari nastupili Stijasnyjevi pioniri koji očito s vlasništvom dionice nisu imali nikakve veze i koje su braća Stijasny za te usluge dobro plaćali. Isto tako uočljivo je da je svake godine registrirana odnosno deponirana prije godišnje skupštine približno jedna trećina akcija, kako je to zakonom bilo propisano, a isto je tako 1938. godine poduzeće prešlo u vlasništvo druge braće Stijasny i to s dvije trećine Rudolfu a s jednom trećinom Josipu.

Same skupštine bile su puka formalnost. Statista predsjednik skupštine otvarao je skupštinu sa stereotipnim: »Poštovana gospodo! Predlaže se izvještaj upravnog odbora od nekoliko redaka i bilanca za tu i tu godinu sastojeći se od 15 cifara, na odobrenje«. Dakako, da je to bilo sve jednoglasno odobreno. Vrlo oskudnom materijalu s godišnjih skupština prilježu namire na primljene tantijeme, jer su glumci nakon dobro odigranih uloga trebali biti honorirani.

Od stare tvornice danas je malo što ostalo jer se poduzeće pored izgradnje novih zgrada proširivalo sa starim tekstilnim strojevima koje su češki industrijalci izvozili da bi svoje tekstilne tvornice u Čehoslovačkoj modernizirali. Daljnje proširenje poduzeća bilježi se 1925. godine, a kao naredni korak tog procesa imamo izgradnju konfekcije u 1926. godini kada poduzeće zapošljava ukupno oko 700 radnika. Otada se poduzeće neprestano proširivalo i kompletiralo tako da je već u 1936. godini predstavljalo cjelovit kombinat za preradu vune do gotovog odijela s praonicom i bojadisaonicom sirovina i tkanina, predionicom, tkaonicom, apreturom i konfekcijom. Jedino što se u to vrijeme, osim pamuka i boja, moralo uvoziti bilo je i visoko vrijedno predivo iz češljane vune, tzv. »kamgarn«.

Za vrijeme drugog svjetskog rata poduzeće proizvodi uglavnom za vojne potrebe okupatora te je bilo pod vojnom upravom jer su bivši vlasnici (braća Stijasny) kao Jevreji, emigrirali u USA.

Za vrijeme naše Narodne revolucije iz redova radnika i službenika bivšeg »Tivara« palo je što u borbi na strani revolucije, što u ustaškim logorima preko 50 ljudi, među njima i Florijan Bebić, tkalac, koji je proglašen narodnim herojem. Iz zahvalnosti radni kolektiv im je podigao spomen ploču na ulazu u poduzeće.

Poslije oslobođenja poduzeće je uz pomoć organa narodne vlasti i radnim elanom članova kolektiva odstranilo nered, koji je ostavio okupator u poduzeću, i organiziralo proizvodnju punim kapacitetom za velike poslijeratne potrebe zajednice u tekstilnoj robi. Od 1947. g. pristupilo se planskom usklađivanju kapaciteta među pojedinim odjeljenjima i boljoj organizaciji rada.

U 1950. godini poduzeće je predano na upravljanje direktnim proizvođačima i od tada bilježimo još veći uspon u poduzeću. Danas radni kolektiv Varteksa broji oko 5.300 zaposlenih u Varaždinu i daljnjih 550 u 180 vlastitih specijaliziranih prodavaonica gotovih odjevnih predmeta (konfekcija) diljem cijele naše domovine. U toku 1959. pa do 1961. godine Varteks je organizirao u pet općina varaždinskog kotara po jedan područni

pogon, i to četiri konfekcijska sa prosječno 150 zaposlenih radnika u svakom pogonu i jednu predionicu pređe iz vlačene vune (Novi Marof). Spomenuti pogoni proizvode prema proizvodnom i komercijalnom programu matičnog poduzeća »Varteks« i uživaju njegovu punu tehničku pomoć i kadrovsku podršku.

Godine 1958. poduzeće je proslavilo 40-godišnjicu svojega osnivanja i istovremeno pustilo u pogon novu predionicu prediva iz češljane vune vrijednu 300 milijuna dinara. S tom predionicom uvezenom iz Italije Varteks ušteduje zajednici oko 500.000 dolara, koje se inače trošilo na uvoz te vrste pređe.

U godini 1961. i 1962. Varteks vrši svoju planiranu rekonstrukciju u opremi i građevinskim radovima u visini od preko 1 milijardu i 500 milijuna dinara. S tom rekonstrukcijom »Varteks« povećava svoju proizvodnju za daljnjih 20%, povećava rentabilitet poslovanja, postizava veći devizni efekat i još više učvršćuje svoje vidno mjesto u tekstilnoj industriji FNRJ. Opravdanost ovih investicija u privredu općine i kotara Varaždin očigledna je ako se ima u vidu da je kotar Varaždin zajedno sa susjednim kotarima Čakovec i Krapina najgušće naseljena regija NR Hrvatske. Prema statističkim podacima iz 1960. godine prosječno na jednom kvadratnom kilometru kotara Varaždin živjelo je 150 stanovnika (Čakovec 163, Krapina 144). Takva naseljenost ne rezultira iz aglomeracije gradskog stanovništva, već predstavlja posljedicu velike agrarne prenaseljenosti. Prma podacima i nekim mjerilima preko 40% aktivnog poljoprivrednog stanovništva kotara Varaždin moglo bi se iseliti, a da se kod toga i kraj sadašnje tehnike ne bi smanjila poljoprivredna proizvodnja. Zbog toga je prvim petogodišnjim planom bilo predviđeno da se u ovom kraju izgrade krupni privredni objekti koji bi revolucionarno preobrazili ekonomsku i socijalnu strukturu ovog kraja. Na račun toga, a na liniji specijalizacije i koncentracije proizvodnje iz Varaždina su odseljeni neki industrijski kapaciteti koji bi danas predstavljali dosta značajni privredni potencijal ovoga kotara, kao na pr. tkao-nica pamučnih tkanina, trikotažna tvornica vune, kovnica i tvornica bru-seva. Međutim, iz poznatih razloga investicije predviđene prvim petogodišnjim planom u ovom kraju nisu realizirane. Zbog toga tempo razvoja privrede u kotaru Varaždin osjetljivo zaostaje iza općejugoslaven-skog.

Kao prioritetni zadatak sada se postavlja rekonstrukcija postojećih i izgradnja novih industrijskih kapaciteta, a to je nužno radi normalnog tempa razvoja, dezagrarizacije kotara i ubrzane izmjene socijalne struk-

ture stanovništva. Budući da ekonomsko socijalni procesi, koji se nužno moraju odvijati u ovom kraju, nisu samo od interesa za daljnji razvitak kotara Varaždin, nego isto tako i u interesu općejugoslavenskom, to se opravdano očekuje da će rješenju tih pitanja biti posvećena posebna pažnja i materijalna podrška šire društvene zajednice.

LITERATURA

- R. Bičanić: — Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951.
— Materijali društva ekonomista o analizi razvoja Varteksa

FOUNDATION AND DEVELOPMENT OF THE TEXTILE MILL »VARTEKS« VARAŽDIN

The textile mill »Varteks« was not founded many years ago as it was the case with many similar enterprises in the south of Yugoslavia, but before hardly a little more than 43 years.

The reason that woolen industry was not developed in this area at a more remote time is to be found in the politics of Austro-Hungarian monarchy which did not want to allow the development of manufacture in Croatia, especially not the textile manufacture that had to be promoted in Austria and Hungary, while Croatia had to provide raw materials, soldiers, and market for their products.

»Varteks« which was called »Tivar« at that time is an characteristic example of the penetration of the foreign capital into the old Yugoslavia. Foreign capitalists used to their profit the convenient economic conditions they were given by the Yugoslav government and so brothers Stújasny founded the »Tekstilna industrija Varaždin« or abbreviated the »Tivar« and hoarded big profits using old, amortized machinery from Czecho-Slovakia.

By 1926. »Tivar« was only a cloth-factory but in that year it completed the production from wool to the ready-made suit. The enterprise was constantly developing and in 1937. it employed 2600 workers. During the World War II it was under the military management so it was working only for the enemy who occupied our country.

After the liberation »Tivar« gets the new style »Varteks«, it modernizes the organization and machinery and triples its production.

In this year »Varteks« will bring to the end its general reconstruction and so it will still remain for a longer time the biggest textile enterprise of this kind in Yugoslavia. .

T A B L E

1. Ulaz u spilju Vindiju
2. a) Ulomak koštanog šiljka iz drugog sloja
b) Ulomak doljnje čeljusti dabra
3. Prvo renesansno dvorište Staroga grada
4. Drugo renesansno dvorište Staroga grada
5. Renesansni kamin
6. Sačuvani tragovi sgrafito ukrasa na fasadama Staroga grada
7. Renesansni dovratnik od ulaganog drva
8. Albert Moses — Mosè : Portret žene iz obitelji Leitner
9. Albert Moses — Mosè : Portret Samuela Leitnera
10. Albert Moses — Mosè : Portret J. Haulika
11. Lični karton Florijana Bobića iz tvornice Tivar
12. Florijan Bobić
13. Kuća u kojoj je poginuo Florijan Bobić
14. Pogled na tvornicu T i v a r 1928. godine
15. V a r t e k s 1952. godine
16. Iz tkaonice Varteksa
17. Suvremena predionica u Varteksu
18. Pribor potreban za prepariranje kukaca
19. Kukci preparirani metodom čekinja

